

ساختار نامه‌های امام حسین علیه السلام

دکتر سیده سوسن فخرایی^۱

حسین نامور^۲

تاریخ پذیرش: ۹۹/۱۲/۲۲

تاریخ دریافت: ۹۹/۰۳/۱۲

چکیده

نامه‌های تاریخی به عنوان اسناد قابل اتکا برای اعتمادسازی، همواره مورد استفاده قرار گرفته‌اند. پژوهش حاضر درصدد پاسخ به این پرسش است که ساختار نامه‌های امام حسین علیه السلام چگونه بوده است؟ از امام حسین علیه السلام ۲۸ نامه بر جای مانده است که برای پاسخ به پرسش اصلی پژوهش، نامه‌ها از جهت ساختار بررسی شدند. ساختار نامه‌ها ذیل سیزده عنوان از جمله: نوع نامه، فرستنده، گیرنده، کاتب، ناقل اصلی، منبع نقل، نوشت افزار، شروع نامه، مستندات درونی (قرآن و حدیث)، پایان نامه، حجم نامه، سیستم ارسال نامه‌ها و موضوعات اصلی و فرعی نامه‌های امام حسین علیه السلام بررسی شده است. این پژوهش با هدف تطبیق ادبیات گفتاری و نوشتاری امام حسین علیه السلام با قرآن مجید و

۱. استادیار تاریخ اسلام دانشگاه پیام نور (s-fakhraie@yahoo.com)

۲. کارشناس ارشد تاریخ تشیع (نویسنده مسئول) (hosein.namvar@yahoo.com)

بهره‌گیری امام علیه السلام از معدن فصاحت و بلاغت کلام وحی الهی انجام شده است.
کلیدواژه‌ها: امام حسین علیه السلام، تحلیل محتوا، سیره علمی امام حسین علیه السلام، عاشورا، کوفیان.

مقدمه

نامه‌ها و به خصوص مکاتبات ائمه اطهار علیهم السلام، در زمره اسناد رسمی است. دلیل انتخاب اصل نامه‌ها و بررسی براساس آنها، وجود واژه‌هایی است که نویسنده نامه به کار برده و عاری از دیدگاه نویسندگان در گزارش‌های معمول می‌باشد؛ ضمن اینکه تاریخ تمدن اسلامی ما نشان می‌دهد نامه، یکی از ابزارهای مهم در انتقال اطلاعات و مقاصد نویسندگان است و امام حسین علیه السلام نیز به دلیل شرایط خاص سیاسی از این ابزار بهره می‌بردند و منویات ایشان از این طریق به مخاطبانش ارسال می‌شده است. نامه‌ها علاوه بر محتوا، دارای صورت ظاهری و ساختاری بوده‌اند که به تناسب ایام تغییر کرده است. در این پژوهش به بررسی و تحلیل ساختاری نامه‌های امام حسین علیه السلام پرداخته شده است. کاربرد نامه‌ها به تناسب موقعیت‌ها و شرایط امام علیه السلام، بررسی شده و نامه‌ها و مشخصات آن در جدول مخصوص درج و برای هر موضوع نیز شماره نامه‌ها نوشته شده است. از آن جایی که مقطع زندگی امام علیه السلام همراه با مهمترین تغییرات در مسائل اساسی اسلام بوده، دغدغه‌های امام علیه السلام نیز در هنگام نگارش و ارسال نامه‌ها قابل دستیابی است. روش تحقیق و شیوه گردآوری اطلاعات در این پژوهش، توصیفی - تحلیلی و براساس اطلاعات کتابخانه‌ای و منابع قدیمی و جدید است.

اهداف و ضرورت پژوهش

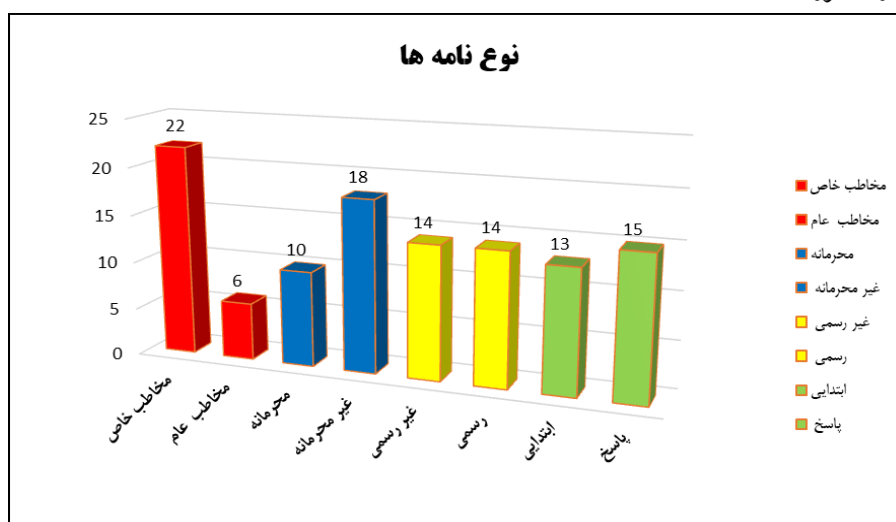
از این نامه‌ها می‌توان برای مشخص کردن فضای عمومی عصر امام حسین علیه السلام و محدودیت‌هایی که حکام وقت اعمال کرده بودند، مشکلات و معضلات و دغدغه‌های فکری، فرهنگی و سیاسی امام علیه السلام استفاده کرد و به نتایج قابل اتکایی مانند دستیابی به نوع مکاتبات امام حسین علیه السلام به لحاظ شکلی و آشنایی با نوع شیوه‌ای که امام حسین علیه السلام

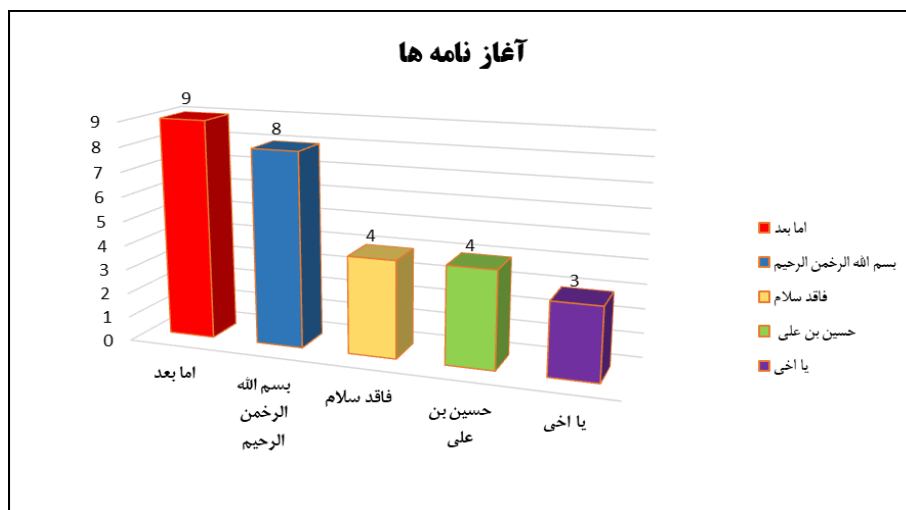
در به‌کارگیری از ابزارهای موجود داشت، رسید.

پیشینه پژوهش

با توجه به رویکرد پژوهش حاضر، آثار مرتبگی که قابل ذکر در ارتباط با پیشینه باشد، وجود ندارد و در جهت بررسی و تحلیل ساختاری نامه‌ها، اقدام مدونی انجام نشده است؛ لیکن برخی دانشمندان شیعه نسبت به جمع‌آوری مکاتبات ائمه علیهم‌السلام و از جمله امام حسین علیه‌السلام اقدام کرده‌اند. ضمن اینکه اندیشمندان و مورخان معاصر نیز از این مطلب غافل نبوده‌اند. کتاب *رسائل ائمه تألیف محمد یعقوب کلینی* (متوفای ۳۲۹)؛ *معادن الحکمه فی مکاتب الائمة نگارش علم الهدی محمد بن محسن فیض کاشانی* (متوفای ۱۱۱۵)؛ *مکاتیب الائمة اثر مرحوم آیت‌الله احمدی میانجی مؤلف این کتاب*، سعی کرده آنچه نامه از ائمه اطهار علیهم‌السلام بوده، جمع‌آوری کند و در پاروقی همه منابع را ذکر کرده که مشتمل بر ۷ جلد است ضمن اینکه نامه‌هایی از ائمه علیهم‌السلام که در منابع مختلف تاریخی بوده، در این کتاب آورده است، *مکاتیب الائمة تألیف ثروت سلیمان‌زاده افشار از جمله آثار مذکور است.*

آغاز نامه‌ها

آغاز نامه ها

نامه آرایبی در عصر امام حسین علیه السلام

در صدر اسلام حکام وقت از نوشتن نامه به عنوان یکی از روش های مؤثر برای انتقال مقاصد خود اعم از عقیدتی و سیاسی بهره می بردند؛ چنانچه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله برای دعوت پادشاهان و حکام به اسلام، برای آنها نامه نوشت. در زمان ائمه علیهم السلام هم از این ابزار برای انتقال منویات خود در راستای اهداف الهی استفاده می کردند که در این خصوص برای امام حسین علیه السلام به دلیل اهمیت مسائل سیاسی اسلام و استبداد حاکم و شدت عمل معاویه در مقابل شیعه از اهمیت بیشتری برخوردار بوده است.

تاریخچه ابزار نوشتار

اولین کسی که برگل نوشت، حضرت آدم صلی الله علیه و آله بود. ابن ندیم در الفهرست می نویسد: «آدم اول کسی بود که برگل نوشت و پس از چندی سایر ملل نوشتن بر روی مس و سنگ آغاز کردند» (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۳۶). این امر قبل از طوفان بود و چه بسا هنگام حاجت بر روی تخته و برگ درخت و بر روی توز (پوست درخت) که کمان ها را با آن می پوشاندند، نیز می نوشتند تا پایدار بماند. بعدها که دباغی پوست معمول شد، مردم بر روی پوست می نوشتند. مصریان بر کاغذ مصری که از نی بردی به عمل می آمد، می

نوشتند و اولین کسی که آن را به عمل آورد، یوسف نبی الله ﷺ بود. رومیان بر حریر سپید ورق؛ فارسیان بر پوست گاو میش، گاو و گوسفند؛ عرب‌ها بر استخوان کتف شتر و لخاف که سنگ پهن سپیدی است و شاخه درختان خرما که برگ‌های آن را کنده باشند؛ چینی‌ها بر کاغذ مصری که از گیاه خشک است و هندیان بر مس و حریر سپید می‌نوشتند.

نویسندگان نامه‌ها

یکی از ویژگی‌های دین مبین اسلام، توسعه علم و پرورش عالمان، حول محور قرآن و احادیث بود و برای این کار، به کاتبان برجسته‌ای نیاز داشت که در ثبت تاریخ همت کنند تا از انعکاس هیچ رویدادی غفلت نشود. دوران امامت امام حسین ﷺ متأثر از وقایع ظهور اسلام بود و به دلیل هم‌زمان بودن با حکومت خلفای راشدین، اغلب کاتبان، رسالت نوشتن مکاتبات را نیز به عهده داشتند. از آنجایی که حضرت رسول اکرم ﷺ تأکید کرده بود که «قَيِّدُوا الْعِلْمَ بِالْكِتَابِ» (علم را به وسیله‌ی نوشتن در بند نمایید)، این علاقه به وفور در آن عصر مشاهده می‌شد (ابن شعبه حرانی، ۱۳۸۲: ۶۴). اگر به آداب کتابت در آن مقطع توجه داشته باشیم، به تأکیدات حضرت رسول اکرم ﷺ و جناب امیرالمؤمنین حضرت علی ﷺ می‌رسیم که با جزییات به این امور توجه می‌کردند و مثال‌های زیادی برای این حساسیت وجود دارد.

عبدالله انصاری گوید، رسول خدا ﷺ فرمود: «آنگاه که یکی از شما چیزی نوشته باشد، باید بر آن خاک افشانی کند (ورطوبت مرکب آن را بدین وسیله بخشکاند)؛ چون این کار از لحاظ حفظ خط و نگاره، موفقیت‌آمیزتر و به هدف، نزدیک تر است» (حجتی، ۱۳۶۷: ۵۰۲). زید بن ثابت، ابی بن کعب، انس ابن ابی بکر، عبدالله ابن ابی رافع و خالد بن سعید از کاتبان صدر اسلام بودند. گفته شده، اولین کسی که برای پیامبر ﷺ نوشت، ابی بن کعب بوده است (طبری، ۱۳۸۷: ۵۷).

مهر و موم نامه‌ها

در عهد امام حسین ﷺ که مقارن با ایام خلافت خلفای راشدین و قرین به نوع ادبیات، سیاست‌ها و نامه‌نگاری‌های زمان حضور پیامبر ﷺ بوده است، تمامی مکاتبات

به لحاظ نگارش و مهر و موم کردن، تشابه داشته و در آنها از یک روش استفاده شده است. پیامبر اسلام صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وقتی به پادشاهان نامه می نوشتند، از سوی اصحاب به ایشان گفته شد که پادشاهان نامه بدون مهر را نمی خوانند؛ پس پیامبر اسلام صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دستور دادند تا برای وی مهر یا انگشتری با نگین از نقره تهیه کنند، یا امام حسین عَلَيْهِ السَّلَام در زمان ارسال وصیت نامه به محمد بن حنفیه، مهر خود را پای وصیت نامه زد سپس به ایشان ارسال نمود (احمدی میانجی، ۱۳۸۵: ۱۱۴).

دیوان خاتم وظیفه مراقبت از مهرهای حکومتی را بر عهده داشت و این کار در زمان خلیفه دوم و سوم بود. اولین کسی که روی نامه های خود تاریخ را نگاشت و آن را با گل مهر کرد، خلیفه دوم، عمر ابن خطاب بود؛ همچنین حضرت علی عَلَيْهِ السَّلَام نیز نامه های خود را مهر و موم می کرد. در زمان معاویه و هم عصر با امام عَلَيْهِ السَّلَام، این روش ترقی کرد و برای اینکه کسی نتواند از نامه ها سوء استفاده کند، نامه ها را می پیچیدند و با شمع روی آن مهر کردند (زیدان، ۱۳۷۲: ۱۳۰).

شیوه ارسال نامه ها

برای ارسال نامه ها در صدر اسلام از شیوه های مختلفی استفاده می شد. گاهی کبوتر نامه رسان بود و گاهی نامه را با تیر پرتاب می کردند که این اقدام، بیشتر در هنگام جنگ استفاده می شده است؛ البته در زمان حضرت رسول صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و در عهد خلفای راشدین و همین طور در دوران امامت حضرت امام حسین عَلَيْهِ السَّلَام، این کار به وسیله افرادی معتمد صورت می گرفت. نمونه آن، ارسال نامه توسط قیس ابن مسهر صیداوی به کوفیان و یا ارسال نامه توسط هانی و سعید به بزرگان بصره می باشد. این دو فرد، از جمله قاصدانی بودند که نامه ای از کوفه برای امام حسین عَلَيْهِ السَّلَام و متقابلاً برای کوفیان منتقل کرده اند و همین طور سلیمان که نامه به بصره برده است (احمدی میانجی، ۱۳۸۵: ۱۳۰؛ امین، ۱۸۸۱: ۵۸۹).

تحلیل ساختار بیرونی و درونی نامه‌های امام حسین علیه السلام

نامه‌های امام علیه السلام در مقطع خاصی از تاریخ و بعد از وفات پیامبر صلی الله علیه و آله و شهادت حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام و برادرش امام حسن علیه السلام نگاشته شده است، از شرایط خاصی برخوردار بوده و ظرافت‌های دقیقی در آن به کار گرفته شده است که در این پژوهش برای دستیابی به همه زوایا، به شکل زیر دسته‌بندی کرده‌ایم:

- بررسی نامه‌ها از جهت رسمی یا غیررسمی، ابتدایی یا پاسخ، مخاطب عام یا خاص، محرمانه و غیرمحرمانه برای یافتن نوع نامه.

- بررسی نحوه یادکرد از فرستنده، با هدف یافتن عناوینی که در نامه‌ها برای امام علیه السلام به کار برده‌اند.

- بررسی گیرندگان و موقعیت اجتماعی آنها برای پیدا کردن مخاطبین نامه که مشخص شود گیرنده نامه‌ها افراد خاصی بودند و امام علیه السلام فقط با آنها مکاتبه می‌کرده یا با سایر افراد با نفوذ به صورت دسته جمعی هم مراد شده است و دیگر اینکه جایگاه افراد در بدنه اجتماع و حکومت وقت چگونه بوده است.

- بررسی مقصد جغرافیایی نامه‌ها، محدود می‌باشد و بیشتر شامل شهرهایی بوده که مرتبط با قیام بوده‌اند؛ مانند کوفه، کربلا، مکه، بصره، مدینه، دمشق.

- بررسی نوع نوشت افزار مورد استفاده امام علیه السلام.

- بررسی نظم نامه‌رسانی برای یافتن چگونگی ارسال نامه و شناسایی افرادی که مسئول

انتقال نامه‌های امام علیه السلام بوده‌اند.

- بررسی ناقلین اصلی نامه‌ها برای دستیابی به این مطلب که آیا ناقلین یک فرد یا

افراد محدود و مشخصی بوده یا نامه‌ها توسط افراد متعددی نقل شده‌اند.

- بررسی منابع برای یافتن نوع منابعی که نامه‌ها در آن ثبت شده است.

- بررسی ساختار ظاهری نامه‌ها (شروع و پایان، حجم، استنادات درونی، تاریخ

گذاری، مهر و موم) با هدف یافتن ساختار حاکم بر نامه‌های امام علیه السلام و این که آیا نامه‌ها

دارای ساختار واحدی هستند یا خیر؟

فهرست نامه

ردیف	تاریخ نامه	نوع نامه					مخاطبین		موضوع نامه		فرستنده	گیرنده	مبدأ	مقصد	کاتب	نامه رسان	شروع نامه با	ختم نامه با	نوشت افزار
		محرمانه	غیر محرمانه	رسمی	غیر رسمی	ابتدایی	پاسخ	خاص	عام	اصلی									
۱	نامشخص		*	*		*			*		امام حسین <small>علیه السلام</small>	امام حسین <small>علیه السلام</small>	مدینه	مدینه	امام <small>علیه السلام</small>	نامشخص	اعلم انزل	وقی العرض	و قلم یقر
۲	////	*		*		*		*			امام حسین <small>علیه السلام</small>	جده ۱	مدینه	کوفه	امام <small>علیه السلام</small>	////	اما انھی	والسلام	////
۳	۵۶ق		*	*		*		*			امام حسین <small>علیه السلام</small>	معاویه ابن ابی سفیان	مدینه	دمشق	امام <small>علیه السلام</small>	////	اما بعد	الحلم	////
۴	۵۴ق		*	*		*		*			امام حسین <small>علیه السلام</small>	////	مدینه	////	امام <small>علیه السلام</small>	////	من الحسین	والسلام	////
۵	نامشخص		*	*		*		*			امام حسین <small>علیه السلام</small>	////	مدینه	////	امام <small>علیه السلام</small>	////	اما بعد	لرضنا	////
۶	////		*	*		*		*			امام حسین <small>علیه السلام</small>	////	مدینه	////	امام <small>علیه السلام</small>	////	اما بعد	الجاهلیه	////

ردیف	تاریخ نامه	نوع نامه					مخاطبین		موضوع نامه		فرستنده	گیرنده	مبدأ	مقصد	کاتب	نامه رسان	شروع نامه با	ختم نامه با	نوشت افزار
		مجرمانه	غیر مجرمانه	رسمی	غیر رسمی	ابتدایی	پاسخ	خاص	عام	اصلی									
۷	خروج از مدینه		*		*	*		*			امام حسین <small>علیه السلام</small>	محمد حنفیه ابن ابی	مدینه	مدینه	امام <small>علیه السلام</small>	امام <small>علیه السلام</small>	الرحمن الرحمن الله بسم	القیوم العلی	////
۸	////		*		*	*		*			امام حسین <small>علیه السلام</small>	هاشم بنی	مکه	مدینه	امام <small>علیه السلام</small>	نامشخص	الرحمن الرحمن الله بسم	والسلام	////
۹	ذی الحجه ۶۰ سال		*		*	*		*			امام حسین <small>علیه السلام</small>	یزید ابن معاویه	مکه	دمشق	امام <small>علیه السلام</small>	نامشخص	الرحمن الرحمن الله بسم	والسلام	////
۱۰	شوال ۶۰	*			*	*		*			امام حسین <small>علیه السلام</small>	گروهی از مسلمانان	مکه	کوفه	امام <small>علیه السلام</small>	هانی و سعید	الرحمن الرحمن الله بسم	والسلام	////
۱۱	۸ ذی الحجه ۶۰ سال	*			*	*		*			امام حسین <small>علیه السلام</small>	عبدالله جعفر ابن	مکه	مکه	امام <small>علیه السلام</small>	محمد و عون	اما بعد	والسلام	////

ردیف	تاریخ نامه	نوع نامه					مخاطبین		موضوع نامه		فرستنده	گیرنده	مبدأ	مقصد	کاتب	نامه رسان	شروع نامه با	ختم نامه با	نوشت افزار
		پاسخ	ابتدایی	غیر رسمی	رسمی	غیر محرمانه	محرمانه	عام	خاص	اصلی									
۱۲	۸ ذی الحجه سال ۶۰	*	*	*	*	*	*	*	*	امام عبداللہ حسین علیہ السلام	عمرو ابن سعید العاص	مکہ	مکہ	امام علیہ السلام	عبداللہ ابن جعفر	اما بعد	والسلام	////	
۱۳	نامشخص	*	*	*	*	*	*	*	*	امام عبداللہ حسین علیہ السلام	مسلم ابن عقیل	بین راه مکہ و کربلا	مکہ	امام علیہ السلام	قیس ابن مسهر	اما بعد	والسلام	////	
۱۴	شوال ۶۰	*	*	*	*	*	*	*	*	امام عبداللہ حسین علیہ السلام	بزرگان بصره	بین راه مکہ تا مدینه	بصره	امام علیہ السلام	سلیمان رزین	اما بعد	رحمه الله	////	
۱۵	ذی الحجه سال ۶۰	*	*	*	*	*	*	*	*	امام عبداللہ حسین علیہ السلام	مردم کوفه	مکہ	کوفه	امام علیہ السلام	قیس ابن مسهر	اما بعد	والسلام	////	
۱۶	۶ محرم سال ۶۱	*	*	*	*	*	*	*	*	امام عبداللہ حسین علیہ السلام	محمد ابن علی ونبی هاشم	کربلا	مکہ	امام علیہ السلام	نامشخص	بسم الله الرحمن الرحیم	والسلام	////	
۱۷	محرم ۶۱	*	*	*	*	*	*	*	*	امام عبداللہ حسین علیہ السلام	حییب ابن مظاہر	کربلا	کوفه	امام علیہ السلام	////	من الحسین القیامه	يوم القیامه	////	

ردیف	تاریخ نامه	نوع نامه					مخاطبین		موضوع نامه		فرستنده	گیرنده	مبدأ	مقصد	کاتب	نامه رسان	شروع نامه با	ختم نامه با	نوشته افزار
		پاسخ	ابتدایی	غیر رسمی	رسمی	غیر محرمانه	محرمانه	عام	خاص	فرعی									
۱۸	محررم ۶۱	*	*	*	*	*	*	*	*	امام حسین <small>علیه السلام</small>	اهل کوفه سیدان بن صرد و...	کربلا	کوفه	امام <small>علیه السلام</small>	قیس بن مهر صدراوی	من الحسین ابن علی	والسلام	////	
۱۹	نامشخص	*	*	*	*	*	*	*	*	امام حسین <small>علیه السلام</small>	نامشخص	نامشخص	نامشخص	امام <small>علیه السلام</small>	نامشخص	بسم الله الرحمن الرحیم	والسلام	////	
۲۰	نامشخص	*	*	*	*	*	*	*	*	امام حسین <small>علیه السلام</small>	نامشخص	نامشخص	نامشخص	امام <small>علیه السلام</small>	نامشخص	من حاول	ما یحذر	////	
۲۱	نامشخص	*	*	*	*	*	*	*	*	امام حسین <small>علیه السلام</small>	حسن بصری	نامشخص	نامشخص	امام ع	نامشخص	اتبع	جهدا مقبلا	////	
۲۲	نامشخص	*	*	*	*	*	*	*	*	امام حسین <small>علیه السلام</small>	اهل بصره	نامشخص	نامشخص	امام <small>علیه السلام</small>	نامشخص	بسم الله الرحمن الرحیم	کفوا احدا	////	
۲۳	شوال سال ۶۰	*	*	*	*	*	*	*	*	امام حسین <small>علیه السلام</small>	مالک بن مسعود و...	مکه	بصره	امام <small>علیه السلام</small>	نامشخص	بسم الله الرحمن الرحیم	والسلام	////	

ردیف	تاریخ نامه	نوع نامه					مخاطبین		موضوع نامه		فرستنده	گیرنده	مبدأ	مقصد	کاتب	نامه رسان	شروع نامه با	ختم نامه با	نوشته افزار
		محرمانه	غیر محرمانه	رسمی	غیر رسمی	ابتدایی	پاسخ	خاص	عام	اصلی									
۲۴	رجب ۶۰		*		*	*		*		امام حسین <small>علیه السلام</small>	ام سلمه	مدینه	مدینه	امام <small>علیه السلام</small>	نامشخص	اذا	الیک	///	
۲۵	محرم ۶۱		*		*		*	*		امام حسین <small>علیه السلام</small>	اهل کوفه	کربلا	کوفه	امام <small>علیه السلام</small>	نامشخص	اما بعد	صراط مستقیم	///	
۲۶	نامشخص		*		*		*	*		امام حسین <small>علیه السلام</small>	نامشخص	نامشخص	نامشخص	امام <small>علیه السلام</small>	نامشخص	یا اخی	موجوده	///	
۲۷	نامشخص		*		*		*	*		امام حسین <small>علیه السلام</small>	نامشخص	نامشخص	نامشخص	امام <small>علیه السلام</small>	نامشخص	اوسیکم بقری الله	ان شالله	///	
۲۸	موضوع این ردیف	در بند ۲۵																	

ساختار بیرونی

ساختار بیرونی نامه‌ها یا به تعبیری عناصر تشکیل دهنده این مکاتبات و مؤلفه‌هایی که در این پژوهش به آن پرداخته می‌شود، شامل موارد زیر می‌شود:

- تعداد و نوع

- مقصد نامه‌ها

- نوشت افزار

- روش ارسال نامه‌ها

- منبع و ناقل اصلی

تعداد مکاتبات

امکان دسترسی به نامه‌ها و تعداد آنها با استناد به مکاتیب الائمة اثر احمدی میانجی سهل الوصول تراست. در این پژوهش نامه‌ها، رساله‌ها، وصیت نامه‌ها و پاسخ‌های کوتاه به سؤالات، به عنوان نامه تلقی شده است. همه نامه‌های امام علیه السلام به ۲۸ فقره می‌رسد که پراکنده، در اکثر منابع شیعی آمده است؛ البته در بعضی از تحقیقات، به ۲۵ نامه اشاره شده است؛ ضمن اینکه «نامه به عبدالله بن عباس»، از نامه‌های ثبت شده در کتاب مورد بررسی ما، تطابق تاریخی ندارد.

نوع مکاتبات

نامه‌های امام علیه السلام، به دلیل اینکه بیشتر در یک جریان خاص ظلم ستیزی دسته‌بندی می‌گردند و مخاطبین آنها یا دوست بودند یا دشمن، از چند منظر به آنها توجه شده است. برخی نامه‌ها رسمی و تعدادی غیررسمی، بعضی از آنها پاسخ به یک نامه می‌باشد و برخی نیز مبتدا بوده و امام علیه السلام راساً مکاتبه کرده است. از آنجایی که دوره امامت امام علیه السلام با حکومت معاویه بن ابی سفیان و یزید بن معاویه مصادف شده بود؛ آن چیزی که در مکاتبات امام علیه السلام برجسته بود، مخالفت با ادامه تسلط یزید بر جامعه اسلامی است که در این باره برخی نامه‌ها برای افراد خاص و محرمانه بود؛ ضمن اینکه نامه‌های غیرمحرمانه و عادی هم در مکاتبات ایشان وجود دارد.

رسمی - غیررسمی

نامه‌های امام علیه السلام به صورت رسمی برای صاحب منصبان، موالیان و حاکمان وقت ارسال شده است که مخاطب بیشتر آنها، معاویه بن ابی سفیان و فرزندش یزید بود. ضمن اینکه رؤسای اقوام و طوایف در شهرهای کوفه و بصره هم مخاطب این نامه‌ها بودند. مجموع نامه‌های رسمی امام علیه السلام ۱۴ عدد است. بقیه نامه‌های امام علیه السلام به صورت غیررسمی ارسال شده که مخاطب آن، مردم عادی و خانواده خودشان بوده است یا بعضاً توصیه اخلاقی را شامل می‌شد.

نامه‌های ابتدایی

برخی از نامه‌های حضرت علیه السلام، به صورت ابتدایی بوده و ایشان بدون اخذ استعلام یا سؤال نامه نوشته که شامل دعوت نامه‌ها، وصیت نامه‌ها یا سفارشات است. قیام و حرکت علیه دستگاه بنی امیه به ویژه معاویه و یزید در این ردیف قرار می‌گیرد. از مجموع ۲۸ نامه امام علیه السلام، ۱۳ نامه ابتدایی می‌باشد.

نامه‌های پاسخ

برخی از نامه‌ها، پاسخ به درخواست‌ها بود که به صورت جملات کوتاه یا کمترین کلمات انجام گرفته است. محتوای نامه‌های امام علیه السلام نشان دهنده اشراف ایشان به مسائل روز و همچنین پرداختن به مسائل غیرسیاسی در راستای تبیین و تشریح موضوعات جاری و مورد نیاز عموم مردم اعم از شرعی و عرفی است. نامه‌های امام علیه السلام در این ردیف، ۱۵ فقره می‌باشد.

مخاطبین نامه‌ها (عام، خاص)

مخاطب نامه به کسی گفته می‌شود که امام علیه السلام به ایشان نامه نوشته است و در اکثر نامه‌هایی با این روش، نام گیرنده تصریح شده است و در برخی نامه‌ها نیز به دلیل رعایت مسائل امنیتی و حفظ مخاطبین از ستم حاکمان وقت، از به کار بردن نام ایشان پرهیز کرده اند. بعضی نامه‌ها نیز مخاطب عام داشته است و تحت عنوان اهالی کوفه و بصره عراق

است. در این نامه‌ها، اسامی افراد به صورت دسته جمعی ذکر شده که در ردیف خاص قرار می‌گیرند. مجموع نامه‌های خاص امام علیه السلام، ۲۲ فقره است.

محرمانه، غیرمحرمانه

نامه‌های امام علیه السلام به دو گروه محرمانه (سری) و غیرمحرمانه تقسیم می‌شود و نشان از حسن دقت امام علیه السلام به این مقوله بوده است. مجموعاً ۱۰ نامه محرمانه موجود است. از آنجایی که شرایط سیاسی عصر امام علیه السلام برای شیعه خیلی سخت بود، ایشان برای مصون ماندن دوستانشان، جانب احتیاط را رعایت می‌کردند. نامه‌های محرمانه امام علیه السلام نشان دهنده وضعیت حاد سیاسی و حساسیت‌های مذهبی-امنیتی است. نامه‌های غیرمحرمانه، ۱۸ فقره است که بیشتر برای خانواده خود یا اهالی یک شهر نوشته شده، یا پاسخ به سؤالات فقهی و شرعی می‌باشند.

مقصد نامه‌ها

نامه‌های حضرت امام علیه السلام به مقاصد مختلف از جمله کوفه، دمشق و بصره، کربلا، مکه و مدینه ارسال شده است. نامه‌هایی که به دمشق ارسال شده، بیشتر محاوراتی بود که بین ایشان و حاکمان شام صورت گرفته است. برخی نامه‌ها برای دوستانش در کوفه و بصره بود که پیگیر قیام آن حضرت بودند و پاسخ‌هایی می‌باشد که امام علیه السلام نوشته کرده است.

نوشت افزار

در این بخش نوع قلم، نوع پوست، نوع کاغذ، نوع خط و مهر نامه بررسی و به نحوه تنظیم نامه از سوی امام علیه السلام و نوع نوشت افزار به کار رفته که در عصر ایشان متداول بوده، پرداخته خواهد شد.

اهالی شبه جزیره عربستان برای نوشتن قرآن و مکاتبات خود، از وسایل مختلفی استفاده می‌کردند. برخی نوشت افزارهای مرسوم نزد مردم عرب، هنگام نزول قرآن و پس از آن:

۱) شاخه‌های پهن، محکم و بی‌برگ درخت خرما (عُسْب: جمع عسیب): زید بن ثابت یکی از کاتبان پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و از کسانی که به فرمان عثمان قرآن را جمع‌آوری کرد، می‌گوید: من قرآن را از شاخه بن‌های خرما (که پهن و بی‌برگ بود) جست و جوی کردم.

۲) شاخه‌های خرما (جرائد النَّخْلِ).

۳) سنگ سفید نازک (لِخَاف).

۴) تکه پوست یا کاغذ (رِقَاع: جمع رُقْعَه). زید بن ثابت می‌گوید: خدمت پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بودیم و قرآن را از قطعه‌های کاغذ (یا پوست) گرد می‌آوردیم.

۵) جهاز شتر (چوب‌هایی که بر کوهان شتر می‌گذارند؛ اَقْتَاب): این مورد را نیز زید بن ثابت نقل کرده است (صفری فروشانی، ۱۳۹۱: ۳۲۴-۳۲۵).

جرجی زیدان درباره ادوات نوشتن در قرن اول می‌گوید: «تا آخر دولت بنی‌امیه روی پوست‌های نازک و دیگر پوست‌ها نوشته می‌شد. وی در جای دیگری گفته است: قلم را از (نی) می‌ساختند و مداد را از ذغال ساییده شده به دست می‌آوردند یا آن را از خاکه ذغال که در مایعی مانند صغ و شیره درختان قرار می‌دادند، تهیه می‌کردند» (زیدان، ۱۳۷۲: ۳ / ۶۳ / ۱ / ۲۵۰؛ قابل، ۱۳۸۹: ۹۳).

قرطاس و قراطیس (انعام / ۷، ۹۱) به معنای کاغذ؛ از جمله این ابزاری است که به دلیل گران بودن، کمتر مورد استفاده قرار گرفته است.

رقاع، رقعه

ابن منظور در *لسان العرب* آورده است: والرقعه، ما رقع به وجمعها رقع ورقاع والرقعه واحد، الرقاع التي تكتب، رقع مفرد است وجمع آن رقع است، عبارت از چیزی که بر آن نوشته می‌شود (قابل، ۱۳۸۹: ۹۱؛ ابن منظور، ۶۳۰: ۱۳۱).

روش انتقال مکاتبات

نحوه انتقال نامه‌های امام عَلَيْهِ السَّلَام قرابت زیادی با عصر حاکمیت پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و خلفای راشدین دارد؛ هرچند در زمان حکومت بنی‌امیه، اقدامات متفاوتی انجام شده است.

دیوان برید را مسلمانان از ایرانیان یا رومیان گرفته‌اند که وظایف متعددی از جمله خبررسانی و انتقال فرمان‌ها و اخبار از اطرف و اکناف سرزمین به مرکز خلافت داشته است. در عهد خلفا، حکومت‌ها برای خبررسانی، به ساخت و طراحی شبکه گسترده‌ای از راه‌ها و درعین حال برپایی کاروانسراها اقدام کرده و اسبان تیزرویی را مهیا می‌کردند تا قاصدان با آنها به نقاط مختلف بروند (ولایتی، ۱۳۸۴: ۹۷). دیوان رسائل یا دیوان ترسل نیز وظیفه تنظیم و ارسال نامه‌های دولتی به ویژه فرمان‌های خلیفه مسلمین به سراسر نقاط عالم اسلام داشته است. این دیوان در زمان حیات پیامبر ﷺ پدید آمد (مفید، ۱۴۱۳: ۹۲). از آنجایی که امام علیؑ، فاقد تشکیلات حکومتی خاصی بودند و عمده مکاتباتشان در عهد معاویه و یزید بوده است، ایشان مجبور بوده به وسیله قاصدان خاصی که وفادار بودند، نامه‌ها را جابجا کنند و از میان وسیله‌ها، از اسبان تیزرو استفاده می‌کردند. از قاصدان مشهور می‌توان از مسلم بن عقیل، فرزندان عبدالله جعفر، قیس ابن مسهر، هانی، سعید و سلیمان نام برد.

ساختار درونی نامه‌ها

مواردی که در متن نامه‌های امام حسین علیهما السلام آمده است، با سؤالات زیر مورد بررسی قرار خواهد گرفت:

- آیا نامه‌ها از فرمت خاصی پیروی کرده یا به صورت معمولی و با توجه به بضاعت نوشت افزار روز بوده است؟

- شروع نامه‌ها با چه عنوان و مقدمه‌ای است؟

- متن‌ها نامه‌ها به صورت اصلی و فرعی تقسیم شده و یا به یک موضوع پرداخته است؟

- پایان نامه چگونه ختم می‌شود؟ آیا با اشاره است یا مفهومی را می‌رساند؟

همان‌گونه که ظاهر بیرونی نامه‌ها را بررسی کردیم، در ساختار داخلی نیز می‌بایست به مطالبی نظیر ابتدای نامه‌ها، فرستنده، گیرنده و مقام و منزلت وی، حجم نامه‌ها، مستندات درونی نامه‌ها و پایان کار نگارش بپردازیم تا بتوانیم با شیوه‌های امام علیؑ در

نگارش آشنا شویم.

ابتدای نامه‌ها

شروع نامه‌های حضرت امام علیه السلام به چند صورت است:

- نُه فقره از نامه‌ها با کلمه «اما بعد» شروع شده است؛ حتی پس از مواردی که با «بسم الله» شروع شده، ابتدا این کلمه آمده که نشان دهنده یک رسم برای آغاز نامه است.
- هشت فقره از نامه‌ها با «بسم الله الرحمن الرحيم» شروع شده که گویای استفاده رایج نام مقدس حضرت حق در آن زمان است. در برخی از نامه‌ها از بسم الله پرهیز شده؛ هرچند ممکن است این پرهیز به دلیل وجود کلماتی در پرستش پروردگار در ابتدای نامه‌ها باشد.
- نامه‌هایی که امام علیه السلام نوشته، فاقد سلام هستند؛ هرچند منظور امام علیه السلام مشخص نیست یا اینکه مرسوم بوده است.
- امام علیه السلام در نامه‌هایی که به معاویه نوشته، از ادبیات تند و محکمی استفاده کرده است.
- تعداد چهار فقره از نامه‌ها با کلمه حسین بن علی شروع شده است.

فرستنده

حضرت امام علیه السلام در اکثر نامه‌ها نام مبارک خویش را ذکر نموده است و در مکاتبات، القاب و عناوینی برای خودشان استفاده نکردند و صرفاً به نوشتن حسین بن علی کفایت کرده‌اند. امام علیه السلام به هنگام مکاتبه با افرادی نظیر معاویه، یزید و یا اعضای خانواده‌شان، هیچ اشاره‌ای به نام خود نکرده است.

گیرنده و جایگاه وی

اگر گیرنده نامه یک فرد بود، به وی مخاطب خاص و اگر یک گروه، اهالی یک شهر یا قبیله بود، مخاطب عام می‌گفتند. از مجموع نامه‌ها، گیرنده ۵ فقره، مخاطب عام و ۲۲ مورد مخاطب خاص بوده است. در موارد خاص، طبیعتاً برای افراد متعددی، یک نامه و

برای افرادی هم تنها یک نامه ارسال شده است که ممکن است به دلیل هم فکری این افراد بوده باشد. امام علیه السلام در همه نامه‌ها، نام خود را، طبق روال مکاتبات آن دوره، مقدم کرده است.

با بررسی مکاتبات، مشخص شد در نامه‌های ارسالی، به پست و مقام افراد اشاره‌ای نشده و از آنها با نام خودشان یاد شده است (پیوست شماره یک). چهار فقره از نامه‌ها نیز بدون به کار بردن الفاظ خاص شروع شده است. تعدادی از این نامه‌ها، پاسخ‌های کوتاهی می‌باشد که امام علیه السلام در جواب سؤالی نوشته‌اند یا اینکه یادداشت‌گونه نگارش کرده‌اند که نام گیرنده مشخص نشده است.

حجم نامه‌ها

مقایسه نامه‌های امام حسین علیه السلام، تفاوت اندازه آنها را به صورت بلند، متوسط و کوتاه نشان می‌دهد. این تفاوت ممکن است دلایلی داشته باشد؛ از جمله اینکه برخی مفصل و با جزییات و تعدادی نیز خیلی موجز است که البته موقعیت گیرنده نامه یا خواسته و عمل مقابل وی در این تصمیم دخیل بوده است. اهمیت موضوع برای امام حسین علیه السلام در مقطع زندگی ایشان در تعیین حجم نامه‌ها نیز بی‌تأثیر نبوده است.

بعضی نامه‌ها یک سطر است که یا سفارش به شخص خاصی می‌باشد یا طرف مقابل با یک خط پاسخ به خواسته خود رسیده است. مخاطب نامه‌های طولانی امام علیه السلام، یا معاویه به دلیل حجم اقدامات ساختارشکنانه وی بوده و یا شیعیان، به صورت گروهی برای دعوت به قیام یا مذمت آنان در عدم همراهی بوده است. این ایجاز و تفصیل در کلام همه بزرگان و از جمله ائمه اطهار علیهم السلام وجود دارد و به زمان خاصی مرتبط نمی‌شود.

مستندات درونی نامه‌ها

مستندات نامه‌ها با تکیه بر آیات و اقوال بزرگان به خصوص پیامبر صلی الله علیه و آله و علی علیه السلام یا پرداختن به مسائل خاص در درون نامه‌ها، نشان‌دهنده تمایل ایشان به مطالب گوناگون و به تعبیری جهت‌گیری‌های ایشان در مواجهه با مسائل روز است. استناد کردن فرمایشات خود به فرامین خداوند بزرگ و دستورات حضرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله در چند جای مکاتبات

وجود دارد. از آنجایی که خانه پیامبر ﷺ محل نزول وحی بوده است، قاعدتاً همه فرمایشات امام علیؑ، از منبع لایزال الهی الهام می‌گیرد.

ختم نامه‌ها

نامه‌های حضرت امام علیؑ با کلمات مختلفی به پایان رسیده است. پایان ۱۳ مورد از نامه‌ها، «والسلام» آمده که نشان‌دهنده ادبیات رایج در آن دوره است. مابقی نامه‌ها با اصطلاحات دیگری پایان یافته است؛ ضمن اینکه برخی به جمله «وَالسَّلَامُ مَنِ اتَّبَعَ الْهُدَى» ختم می‌شود. این روش برای شروع و پایان نامه‌ها، بنا به مقتضیات زمانی و مخاطبین یا موضوعات گوناگون صورت گرفته است.

کاتب

نوشتن نامه‌ها به وسیله کاتبین در صدر اسلام و ادامه آن در حضور خلفا و حاکمان اسلامی رایج بوده که در تحلیل اولیه به آنها اشاره شد. در منابع، کاتب مشخصی برای نامه‌های امام حسین علیؑ آورده نشده است لذا احتمالاً ایشان خودشان نامه‌ها را نگارش کرده‌اند. درخواست بیاض و دوات برای نوشتن وصیت‌نامه به برادرش و همین‌طور قرطاس و دفتر برای نوشتن نامه به بنی‌هاشم، شاهد مدعای فوق است. به خاطر محدودیت‌هایی که برای ارتباط برقرار کردن، وجود داشته و از طرفی به دلیل نقض عهد معاویه در واگذاری حکومت به ایشان، فاقد سیستم اداری بودند؛ لذا به جز کاتبین مشهور که برای جد بزرگوارش، پدر و برادرگرمیشان کتابت می‌کردند، از کسی نام برده نشده است.

تاریخ‌گذاری

از محتوای نامه‌ها، می‌توان به تاریخ ارسال آنها دست یافت. بعضی در مواقع خاصی مانند زمان خروج از مکه و در مسیر کوفه است. یکی از نامه‌ها بعد از مرگ معاویه یعنی «در تاریخ یکشنبه ۱۸ اردیبهشت ۵۹ و ۲۹ رجب سال ۶۰» نوشته شده و دیگر نامه ایشان، بعد از این تاریخ بوده است (ابن اعثم کوفی، ۱۳۷۲: ۸۱۸). وصیت‌نامه‌ای که به برادرش محمد حنیفه نوشت به «تاریخ سوم شعبان سال ۶۰» بوده و به تعبیری چند روز بعد از

مرگ معاویه ارسال شده است.

ردیف	تاریخ نامه	نام گیرنده	مبدأ ارسال	مقصد نامه
۱	سال ۵۶ ق	معاویه بن ابی سفیان	مدینه النبی	دمشق
۲	سال ۵۴ ق	معاویه بن ابی سفیان	مدینه النبی	دمشق
۳	ذی الحجه ۶۰	یزید بن معاویه	مکه مکرمه	دمشق
۴	۲۷ رجب سال ۶۰	محمد بن حنفیه	مدینه النبی	مدینه النبی
۵	سال ۶۰ ق	محمد بن حنفیه	مکه مکرمه	مدینه النبی
۶	۱۵ رمضان سال ۶۰	گروهی از مومنان	مکه مکرمه	کوفه
۷	رمضان سال ۶۰	مسلم بن عقیل	حد فاصل مکه کربلا	مکه مکرمه
۸	شوال سال ۶۰	اشراف و بزرگان بصره	حد فاصل مکه کربلا	بصره
۹	۸ ذی الحجه ۶۰	عبدالله بن جعفر	خروجی مکه مکرمه	مدینه النبی
۱۰	۸ ذی الحجه ۶۰	عمرو بن سعید	خروجی مکه مکرمه	مکه مکرمه
۱۱	ذی الحجه سال ۶۰	مردم کوفه	مکه مکرمه	کوفه
۱۲	محرم سال ۶۱	اهالی کوفه	کربلای معلی	کوفه
۱۳	محرم سال ۶۱	حبیب بن مظاهر	کربلای معلی	کوفه
۱۴	۶ محرم سال ۶۱	محمد بن حنفیه	کربلای معلی	کوفه

یکی از مکاتبات امام حسین علیه السلام که به فرماندار مکه نوشته است:

کتابه علیه السلام إلى عمرو بن سعید بن العاص بعد إعطائه الأمان له عليه السلام
قال: وكتب إليه الحسين:

أَمَا بَعْدُ؛ فَإِنَّهُ لَمْ يُشَاقِقِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مَنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ، وَعَمَلَ صَالِحاً؛ وَقَالَ: إِنِّي
مِنَ الْمُسْلِمِينَ، وَقَدْ دَعَوْتُ إِلَى الْأَمَانِ وَالْبِرِّ وَالصَّلَةِ، فَخَيْرُ الْأَمَانِ، أَمَانُ اللَّهِ، وَلَنْ يُؤْمِنَ
اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَنْ لَمْ يَخَفْهُ فِي الدُّنْيَا، فَتَسْأَلُ اللَّهُ مَخَافَةً فِي الدُّنْيَا تُوجِبُ لَنَا أَمَانَهُ يَوْمَ
الْقِيَامَةِ، فَإِنْ كُنْتَ نَوَيْتَ بِالْكِتَابِ صَلَاتِي وَبِرِّي، فَجُزَيْتَ خَيْراً فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ؛
وَالسَّلَامُ.

نامه به عمرو بن سعید بن العاص بعد از دادن امان نامه به او:

تحقیقاً کسی که به خدای عزوجل دعوت می کند و عمل صالح انجام می دهد و
می گوید من از مسلمین هستم، با خدا و رسولش مخالفت نمی ورزد. تو مرا به در
امان بودن و نیک رفتاری و بخشش و کرم دعوت کرده ای؛ اما بهترین امان، امان
خداست؛ چون کسی که در دنیا از او نهراسد، خدا به روز قیامت بدو امان نخواهد
داد؛ بنابراین ما از خدا خوفش را در دنیا می طلبیم تا موجب امانش در روز قیامت

شود. اگرخواستی با این نامه بخشش و نیکی ای در حق من بکنی، در دنیا و آخرت جزای خیر نصیبت خواهد شد، والسلام.

نتیجه

در این پژوهش ساختار ظاهری نامه‌ها اعم از شکل و قالب نامه‌های امام علیه السلام، موضوع، شروع، پایان، حجم و استنادات درونی نامه‌ها مورد بررسی قرار گرفت. در بررسی انجام شده، مشخص شد در آغاز و انجام نامه‌ها از درج مطالب بی اهمیت پرهیز شده و مسائل مبتلا به زمان و پاسخ دقیق به پرسش‌ها آمده است. ماحصل این واکاوی، عدم تبعیت از نظام مدون نامه‌نگاری مختص دیوان‌های رسمی است؛ البته ممکن است به دلیل محدودیت دسترسی به منابع موثق، به برخی از حقایق دست نیافته باشیم. محدودیت‌های این موضوع، شاید به دلیل تحت الشعاع قرارگرفتن مستندات مکاتبات در واقعه عاشورا است. بسیاری از ناقلان یا نویسندگان نیز در مدت کوتاهی از تحریر مکاتبات گذشته شده‌اند و اوضاع به نحوی در آن ایام بهم ریخته است که در یک غارت عمومی ممکن است همه اطلاعات مکتوب هم در آتش سوزی خیام امام علیه السلام نابود شده باشد.

منابع

- قرآن کریم (۱۳۹۰)، ترجمه الهی قمشه‌ای، قم، پیام مقدس.
- ابن اعثم کوفی، محمد بن علی (۱۳۷۲)، الفتوح، ترجمه احمد مستوفی حروی، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران، انتشارات آموزش انقلاب اسلامی.
- ابن شعبه حرانی، حسن ابن علی (۱۳۸۲)، ترجمه احمد جنتی، تهران، موسسه امیرکبیر.
- ابن منظور، جمال الدین ابوالفضل محمد (۶۳۰-۷۱۱)، لسان العرب، جلد ۸، بیروت، دارالفکر للطباعة والنشر والتوزیع.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق (۱۳۸۱)، الفهرست، ترجمه محمدرضا تجدد، تهران، اساطیر.
- احمدی میانجی، علی (۱۳۸۵)، مکاتیب الائمة، تحقیق مجتبی فرجی، قم، دارالحدیث.
- امین، حسن (۱۸۸۱م)، مستدرکات اعیان الشیعه، اصفهان، موسسه تحقیقات و نشر معارف اهل البيت علیهم السلام.
- حجتی، محمدباقر (۱۳۶۷)، منیه المرید فی آداب المفید و مستفید (آداب تعلیم و تعلم در اسلام)، تهران، نشر فرهنگ اسلامی.
- زیدان، جرجی (۱۳۷۲)، تاریخ تمدن اسلام، ترجمه علی جواهر الکلام، تهران، امیرکبیر.
- صفری فروشانی، نعمت الله (۱۳۹۱)، کوفه از پیدایش تا عاشورا، تهران، مشعر.
- طبری، محمد بن جریر (۱۲۸۷ق)، تاریخ الامم والملوک، تحقیق ابوالفضل ابراهیم، بیروت، دارالتراث.
- قابل، هادی (۱۳۸۹)، نوشت افزار قرآن در عصر نزول، قم، موسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان.
- مفید، محمد بن علی (۱۴۱۳ق)، الارشاد فی معرفه الحجج العباد، قم، کنگره شیخ مفید.
- ولایتی، علی اکبر (۱۳۸۴)، فرهنگ و تمدن اسلامی، قم، نشر معارف.